

התגובות למלחמת לבנון בציבור הציוני הדתי

אליעזר דון-יחיא

השפעתה של מלחמת לבנון על החברה הישראלית נבדלת מהשפעת המלחמות שקדמו לה, משתי בחינות עיקריות: ראשית, בניגוד למלחמות הקודמות שתרמו במידה רבה לליכודה של החברה הישראלית, היתה למלחמת לבנון השפעה מפלגת על חברה זו. שנית, בעוד שהמלחמות הקודמות, ובייחוד מלחמות ששת הימים ויום הכיפורים, נטו לחזק עמדות "ימניות" והלכי רוח פרטיקולריים בציבור הישראלי, עודדה מלחמת לבנון גם נטיות הפוכות בעלות אופי "שמאלי" ואוניברסליסטי בציבור זה.

ההבדל בין התגובות למלחמת לבנון ולמלחמות שקדמו לה בולט וחרף במיוחד ככל שהדברים אמורים בחוגים הציונים הדתיים. מלחמות ששת הימים ויום הכיפורים עצמן חיזקו כאמור תחושות של ליכוד וסולידריות לנוכח האויב המשותף בחברה הישראלית בכללה, אולם בעקבות מלחמות אלה התגלעו בחברה זו חילוקי דעות חריפים בשאלות הקשורות להחזרת השטחים ולתהליך השלום עם הערבים. אמנם גם בציבור הציוני הדתי לא שררה אחדות דעות בשאלות אלה. אולם עד למלחמת לבנון חילוקי הדעות בציבור זה התמקדו בעיקר בשאלות של טקטיקה פוליטית, ושררה מידה רבה של הסכמה על עצם העיקרון של "שלימות הארץ" ועל הזכות או אף החובה להתיישב בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים.

הסכמיות זו היתה חזקה במיוחד בעילית התורנית של החברה הדתית ציונית שכללה ברובה מורים, תלמידים ובוגרים של ישיבת "מרכז הרב" וישיבות גבוהות אחרות שחינכו את תלמידיהן ברוח לאומית. מוסדות חינוך אלה המוגדרים כ"ישיבות לאומיות", מילאו תפקיד מכריע בהקצנה הלאומית-פוליטית של הציבור הציוני הדתי שהחלה בעקבות מלחמת ששת הימים. בין מייסדיה ומנהיגיה של תנועת "גוש אמונים", שהוקמה בעקבות מלחמת יום הכיפורים, תפסו מקום בראש תלמידים ובוגרים של ישיבת מרכז הרב. הם התחנכו ברוח משנתו הלאומית משיחית של ראש הישיבה, הרב צבי יהודה קוק, ותפסו את ההתנחלות בכל השטחים שבידי ישראל ומניעת הנסיגה מהם כחובה דתית מקודשת.

בניגוד למלחמות שקדמו לה, מלחמת לבנון לא זו בלבד שלא תרמה לחיזוק תהליכי הרדיקליזציה הפוליטית בחוגים הרחבים של הציבור הדתי, אלא אף הביאה לראשונה לגילויים של התמתנות בציבור זה. גילויים אלה בלטו במיוחד דווקא באותם חוגים של הישיבות הלאומיות שהיו נושאי הדגל של הלכי הרוח המשיחיים וההקצנה הפוליטית שהתעוררו בעקבותיהן של מלחמות ששת הימים ויום הכיפורים. כתוצאה מכך, חדרה גם לחוגים אלה המחלוקת בשאלת

מעמדם של השטחים המוחזקים והנכונות לויתורים טריטוריאליים בתמורה להסכם שלום עם הערבים.

מלחמת לבנון השפיעה על התפתחות חשובה נוספת, שאף היא בלטה במיוחד בתחומו של הציבור הציוני דתי. בעקבות המלחמה התעוררו בציבור זה דיונים ופולמוסים ערים בשאלות של מוסר לחימה. בניגוד למלחמות ישראל הקודמות, הפולמוס על מלחמת לבנון לא התמקד רק או בעיקר בשאלות טקטיות של ניהול מלחמה או עיצוב מדיניות בעקבותיה. הסוגיה המרכזית שעלתה לדיון היתה שאלת עצם ההצדקה המוסרית של היציאה למלחמה, כמו גם הבחינות המוסריות של דרכי ניהול המלחמה. שאלות אלה עלו על הפרק גם בחברה הישראלית הכללית, אך בציבור הציוני דתי הושם דגש מיוחד על בירור מנקודת מבט יהודית דתית.

במאמר זה אבקש לבחון את טיפוסי התגובה השונים בציבור הדתי ציוני למלחמת לבנון ואת השפעותיה של המלחמה על התפתחויות ותמורות שחלו בציבור זה במישור האידיאולוגי והפוליטי ונעמוד על תנאי הרקע והגורמים שמילאו תפקיד בעניין.

המאבק לעצירת הנסיגה מסיני והשפעתו על העמדות ביחס למלחמת לבנון

הפולמוס על רקע מלחמת לבנון חידד והחריף במחנה הציוני דתי הבדלי גישה שהחלו להסתמן עוד לפני המלחמה בעקבות אירועים שקדמו לה, ובייחוד חתימת הסכם השלום עם מצרים והנסיגה מסיני ומחבל ימית. מאורעות אלה הביאו להקצנה בעמדותיהם של חוגים מסוימים בציונות הדתית, ואילו בחוגים אחרים הם השפיעו דווקא בכיוון של התמתנות העמדות. כפי שאירע במלחמת לבנון, גילויי ההתמתנות מן הצד האחד שיקפו במידה רבה תגובת נגד לגילויי ההקצנה מן הצד האחר.

בחוגי הישיבות הלאומיות ובתנועת גוש אמונים שררה הסכמה עקרונית על עצם העמדה השלילית כלפי הסכם השלום עם מצרים. במיוחד היתה משותפת להם ההתנגדות החריפה להתחייבות הישראלית שניתנה בתוקף הסכם זה לנסיגה מחבל ימית ולפינוי הישובים היהודיים בחבל זה, שנתפס על ידם כחלק מארץ ישראל. באותו שלב הויכוח התנהל בעיקר בין חוגים אלה לבין הגורמים המתונים יותר בהנהגת המפד"ל שתמכו בהסכם השלום ובהם שרי המפלגה ומרבית חברי הכנסת שלה. הפולמוס הביא לפילוג בשורות המפד"ל עם פרישתם של כמה מחברי ההנהגה הפוליטית והתורנית של הציונות הדתית ממפלגה זו. פורשי המפד"ל ובהם חנן פורת, מראשי גוש אמונים והרב אליעזר ולדמן, ראש ישיבת ההסדר בקרית ארבע, חברו למפלגת "התחייה" שקמה על רקע ההתנגדות להסכם השלום עם מצרים.

המחלוקת הועתקה לתוך שורותיו של מחנה "נאמני ארץ ישראל" בציונות הדתית עם תחילת המערכה למניעת הנסיגה מסיני ומחבל ימית. בעוד שמחנה זה היה מלוכד בהתנגדותו העקרונית לנסיגה מסיני ולעקירתם של ישובי חבל ימית, התגלו בתוכו חילוקי דעות בשאלה: עד היכן מותר וצריך להרחיק לכת במאבק כנגד החלטות הממשלה שקיבלו את אישורה של הכנסת? הבעיה הקשה ביותר נגעה לדרכי התגובה לפעולת הפינוי שעמדה להתבצע על ידי חיילי צה"ל.

חילוקי הדעות סימנו שלש גישות עיקריות: הקיצוניים תמכו בהתנגדות נמרצת לפינוי, תוך כדי נכונות למסירות נפש ושימוש בכל האמצעים במסגרת המאבק, להוציא שפיכות דמים. כנגדם טענו המתונים שיש לעשות ככל שניתן למניעת הגזירה על ידי פעולות הסברה ושכנוע לשם גיוס תמיכה ציבורית והשפעה על הממשלה, אולם אם אלה לא יועילו יש לקבל את הדין ולהתפנות ללא התנגדות. בתווך בין שתי הגישות המנוגדות ניצבו אלה שסברו כי יש מקום לגלות התנגדות, אך זו צריכה להיות בעלת אופי פסיבי, ויש להימנע מכל גילויי אלימות או הסתה כנגד הממשלה וצה"ל.¹

המחלוקת שיקפה הבדלי גישה בשאלות עקרוניות הנוגעות ליחס לחוקי המדינה ולמוסדותיה ולהגדרת היעדים והאסטרטגיה של המאבק במישור המדיני וההתיישבותי. אולם במחנה הציוני דתי ובייחוד בחוגי העילית התורנית שלו הוסיפה לשרור מידה רבה של הסכמה על עצם העיקרון של שלימות הארץ כאידיאל אופרטיבי האוסר על כל נכונות לנסיגה ולויתורים, אף בתמורה להסכם שלום. הסכמה זו החלה להתערער בעקבות מלחמת לבנון שפרצה בתחילת יוני 1982, כשישה שבועות לאחר פינוי חבל ימית.

מלחמת לבנון והמחלוקת בציונות הדתית

מלחמת לבנון הביאה להתערורות חילוקי דעות בציבור הציוני דתי גם בשאלות הקשורות למלחמה עצמה. במלחמות ישראל הקודמות נחלצו דוברי ציבור זה לתמיכה נלהבת בממשלה ובצה"ל והצדיקו כמעט ללא סייג את עצם היציאה למלחמה ואופן ניהולה. גם כשהושמעו דברי ביקורת היו אלה בעיקר קולות של יחידים שנחשבו לחריגים בציבור זה, או ביטויי הסתייגות כלפי החלטות מדיניות שהתקבלו לאחר סיום המלחמה. במיוחד בלטה התמיכה במדיניותה ובפעולותיה של ישראל לנוכח גילויי ביקורת וגינוי מצד גורמים שמחוץ למדינה, כארגון האו"ם או ממשלות זרות. אף יותר מחוגים אחרים בחברה הישראלית, עמדו הציונים הדתיים על הצורך החיוני ללכד את השורות אל מול איום חיצוני.

¹ ראו אליעזר דון-יחיא, "פונדמנטליזם דתי ורדיקליזם פוליטי: הישיבות הלאומיות בישראל", אניטה שפירא (עורכת). עצמאות: חמישים שנות מדינה (ירושלים: מרכז זלמן שז"ר. תשנ"ח), עמ' 447-451.

גם על רקע מלחמת לבנון התייצבו רוב מנהיגי ודובריו של הציבור הדתי ציוני לימינה של הממשלה ויצאו להגנתה כנגד הביקורת החריפה שהושמעה כלפיה מבית ומחוץ. ואולם בניגוד למלחמות אחרות, נמצאו בציבור זה כאלה שהשמיעו את קולם כנגד מדיניותה ופעולותיה של ממשלת ישראל. כמה מהם נמנו עם ההנהגה התורנית של הציונות הדתית ומתחו ביקורת חריפה על אלה מעמיתיהם בהנהגה זו שהגנו ללא סייג על מדיניות הממשלה, ואף ביקשו להציג את מלחמת לבנון כמאורע בעל ערך דתי משיחי.

ניתן להבחין בין כמה סוגי שאלות שהועלו לדיון בעקבות מלחמת לבנון. ראשית, היתה השאלה של הצדקת המלחמה ובמיוחד הצדקת ההחלטות שהביאו להרחבתה. כמו בציבור הכללי גם בציבור הציוני דתי היתה הסכמה רחבה על השלב הראשון של המלחמה; אך ככל שזו הלכה והתרחבה מעבר לתוכנית המקורית המוצהרת של "ארבעים הקילומטרים", כך התחזקו גילויי הביקורת על המלחמה ודרכי ניהולה והתעצם הפולמוס סביבה. הביקורת וחילוקי הדעות הגיעו לשיאם בעקבות המצור על בירות וחדירת כוחות צה"ל לתוך העיר.

שאלה נוספת ששימשה נושא למחלוקת חריפה, שהלכה אף היא וגברה עם התרחבות המלחמה, נגעה לבחינה המוסרית של האמצעים שהופעלו במלחמה ובייחוד ריבוי הפגיעות באוכלוסייה אזרחית. המחלוקת בסוגיה זו התעצמה בעקבות מצור בירות, אך הגיעה לשיאה על רקע הטבח בתושבי מחנות הפליטים, סברה ושתילה.

חילוקי הדעות בשתי הסוגיות הגיעו לידי ביטוי בויכוחים שהתנהלו בחברה הישראלית בכללה. אולם היה מן החידוש והייחוד בדיונים שנערכו בסוגיות אלה בחוגים הציונים דתיים מכמה בחינות. ראשית, בפולמוס שהתעורר בחוגים אלה בלטה במיוחד שבירת ההסכמות סביב נושאים הקשורים בניהול מלחמה. שנית, בדיונים שהתנהלו בציבור זה, ובמיוחד בחוגי העילית התורנית והפוליטית שלו, נודעה חשיבות מיוחדת לשאלות עקרוניות בדבר עמדות ההלכה והמוסר הדתי כלפי מלחמה מסוגה של מלחמת לבנון, הן מבחינת ההצדקה או החיוב לצאת למלחמה והן מבחינת דרכי ניהול הלחימה.

עיקר החידוש והייחוד בויכוח שהתנהל בציבור הדתי על רקע מלחמת לבנון התבטא במחלוקת שהתעוררה בסוגיה נוספת, שהיא השאלה הטריטוריאלית. ניתן להבחין בין שני היבטים של שאלה זו ששניהם עלו על הפרק בעקבות מלחמת לבנון: ההיבט הספציפי יותר שהתקשר במישרין למלחמה עצמה היה שאלת מעמדם של השטחים שכבשה ישראל בלבנון. סוגיה עקרונית וכללית יותר היתה שאלת מעמדם של השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים.

שאלה זו שימשה אמנם נושא לדיון בציבור הציוני הדתי עוד הרבה לפני פרוץ מלחמת לבנון, אך היא התחדדה ונעשתה מוקד לפולמוס חריף בציבור זה בעקבותיה.

הנהגת המפד"ל ומלחמת לבנון

מלחמת לבנון חידדה וחיזקה מגמות של התמתנות מדינית בהנהגה הפוליטית של הציונות הדתית שראשיתן נעוצה בהסכמי השלום עם מצרים. למגמות אלה ניתן ביטוי בולט בתמורה שחלה בעמדות שני מנהיגייה של סיעת "חוגי הצעירים" במפד"ל – שר החינוך זבולון המר וסגן שר החוץ יהודה בן מאיר. לאחר מלחמת ששת הימים נעשו המר ובן-מאיר לנושאי הדגל של "שלימות הארץ" בהנהגת המפד"ל ולמתנגדים חריפים לכל נכונות לויתורים ופשרה טריטוריאלית ביחס לשטחים שנכבשו במלחמה. הם תמכו בתוקף בזכות להתנחל בכל חלקי ארץ ישראל והיו מגיני האינטרסים של המתנחלים בממשלה.²

על רקע זה ביטאו נאמני ארץ ישראל מגוש אמונים והישיבות הלאומיות אכזבה ומורת רוח מתמיכתו של המר בהסכם השלום עם מצרים ומנכונותו להשלים עם פינויים של יישובי חבל ימית. הרוגז בחוגים אלה כלפי מנהיגי "חוגי הצעירים" גבר על רקע העמדות שהם נקטו בסוגיית המלחמה בלבנון. אמנם בדומה לשותפיהם הותיקים להנהגת המפד"ל, תמכו מנהיגי "הצעירים" ללא סייג במהלכי הממשלה בשלבים הראשונים של המלחמה. מנהיגי המפד"ל ודובריה גם ביקרו קשות אותם יחידים וקבוצות שגינו מלכתחילה את היציאה למלחמה ומחו כנגדה כבר בשלביה הראשונים.

ב- 17 ביולי 1982, נערכה בכיכר מלכי ישראל בתל-אביב עצרת הזדהות עם "מבצע שלום הגליל". העצרת זומנה על ידי ראש העירייה, שלמה להט, ובוועדה המארגנת נכלל מזכ"ל המפד"ל, דני ורמוס, שנמנה עם מנהיגי סיעת "הצעירים". בין הנואמים בעצרת היו ראש הממשלה בגין, מנהיג המפד"ל יוסף בורג והרב הראשי לתל-אביב, הרב חיים דוד הלוי.³ למחרת קיום העצרת הכריז ביטאון המפד"ל, "הצפה" בכותרתו הראשית: "רבע מיליון הביעו הזדהותם עם מבצע שלום הגליל". העיתון הוסיף: "תל-אביב לא ידעה מעודה הפגנת ענק כזו".⁴

ואולם ככל שהמלחמה התמשכה והחריפה וחרגה מעבר ליעדים המקוריים שנקבעו לה בחלטות הממשלה, כן ניכרו גם בחוגי הציונות הדתית גילויי הסתייגות מאופן ניהול הלחימה. גילויים אלה גברו ככל שהתהדק המצור שהטיל צה"ל על בירות והתרבו הפגיעות באזרחים

² על "חוגי הצעירים" במפד"ל ראו אליעזר דון-יחיא, "משבר ותמורה במפלגת מחנה: המפד"ל ומהפכת הצעירים", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, חוברת 14 (1980), עמ' 25-52.

³ הצפה, 16.7.1983.

⁴ שם, 18.9.1982.

כתוצאה מההפצצות הכבדות על העיר. ב- 14 באוגוסט 1982 הצהיר בורג: "יש לנו אמון בשרון כאיש צבא המכיר את המקצוע, אך אין להשאיר ניהול המלחמה בידי בלבד".⁵ למחרת היום ב- 15 באוגוסט אמר זבולון המר, כי ההחלטה שקיבלה ממשלת ישראל להפסיק את ההפצצות על בירות נובעת בעיקר מן הרצון להימנע מפגיעה בחפים מפשע.⁶

בעקבות הרצח של נשיא לבנון, באשיר ג'ומאייל, חדרו כוחות צה"ל למערב בירות. כמה ימים לאחר מכן, בלילה שבין 16 ל- 17 בספטמבר, נכנסו כוחות של הפלנגות הנוצריות למחנות הפליטים סברה ושתילה שבבירות וערכו טבח ביושביהם. הטבח עורר סערה בעולם כולו וחוגים שונים בישראל ומחוצה לה האשימו את ממשלת ישראל ומפקדים בכירים בצה"ל בנטילת חלק באחריות למעשה, בכך שאפשרו לפלנגות להיכנס למחנות הפליטים ולא פעלו כדי למנוע את ביצוע הטבח.

פרשת סברה ושתילה גרמה לזעזוע קשה בחברה הישראלית. בעקבות המעשה נערכו הפגנות מחאה סוערות ברחבי הארץ בהן הושמעה קריאה להתפטרות הממשלה, והתנהלו ויכוחים סוערים בשאלת דרכי התגובה להאשמות כלפי ישראל ובנושא מינויה של ועדה לחקירת הפרשה. המחלוקת בנושאים אלה חצתה את שורות הציונות הדתית. על פי דיווחים ב"הצפה", תבעו המר ובן-מאיר מבגין להסיר את התנגדותו למינוי ועדת חקירה; ואף איימו להתפטר מתפקידיהם בממשלה אם תביעתם לא תיענה. לעומת זאת גילו שאר חברי סיעת המפד"ל, ובכללם יוסף בורג, עמדה פחות נחרצת בנושא; ואילו הרב חיים דרוקמן שנמנה עם ראשי גוש אמונים ושימש כחבר כנסת מטעם המפד"ל, התנגד נמרצות למינוי ועדת החקירה.

במחנה הציוני דתי ובייחוד בחוגי המתנחלים וגוש אמונים, היו שביקרו את המר ותומכיו על הסתייגותם ממהלכי הממשלה במלחמת לבנון ותמיכתם במינוי ועדת חקירה. ביטאון המתנחלים, "נקודה", כתב במאמרו הראשי כי "עם ישראל כולו זועזע זעזוע אמיתי מהמעשים... במחנות הפליטים"; יחד עם זאת, "אלה שציפו למעידת הממשלה עשו באסון שימוש פוליטי גס, ללא מעצורים, שלא חסר אלמנטים של עלילת דם". הכותב מתח ביקורת גם על המר ומנהיגים אחרים של המפד"ל בשל הצטרפותם למקטרגים על הממשלה.⁷

ואולם בחוגים אחרים של הציבור הציוני-דתי לא התקשרה התמיכה במינוי ועדת חקירה לביקורת על הנהגת המדינה וצה"ל. במאמר שכותרתו "זעקת הדמים" תמך עורך "הצופה", משה אישון בחקירת הפרשה ונימק זאת במצוות "המצפון היהודי שחרת בלבנו את הציווי האלוקי: 'לא

⁵ שם, 15.8.1982.

⁶ שם, 16.8.1982.

⁷ "במקום מאמר ראשי", נקודה, 49 (22.10.1982), עמ' 2.

תרצח". הוא הוסיף: "אין אומה ולשון שמגלים רגישות כזאת לחיי אדם כעם היהודי". עם זאת גינה הכותב בחריפות גורמים זרים שתקפו את ישראל, האשימם בצביעות ובמוסר כפול וייחס להם מניעים אנטישמיים. עורך "הצפה" אף הציג את המתקפה על ישראל בעקבות הפרשה כעדות נוספת לעוינות ההיסטורית של עמי העולם לעם היהודי, וציטט בהקשר זה את דברי המדרש: "בידוע, מעולם עשו שונא ליעקב".⁸

המאמר שצוטט הוא אחד מגילויי הנטייה שרווחה בחוגים רחבים ציונים דתיים להפריד בין נושא מינויה של ועדת חקירה לבין שאלות הקשורות בניהול מלחמת לבנון או במערכת הכללית של היחסים עם הערבים. רבים בציבור זה שתמכו בחקירתה של פרשת סברה ושתילה, שללו בחריפות העלאת סימני שאלה ביחס לצדקת דרכה של ישראל ביחסיה עם מדינות ערב ולא השלימו עם ערעור כלשהו על עקרון שלימות הארץ.

בכך ניתן להסביר את העובדה שהגורם העיקרי לביקורת החריפה שנמתחה על המר במפד"ל, לא היתה פעילותו למינוי ועדת חקירה אלא ראיון בתכנית "מוקד" בטלוויזיה באוקטובר 1983 סמוך לאחר הטבח בסברה ושתילה. באותו ראיון מתח המר ביקורת על כמה ממהלכי ישראל במלחמת לבנון, אך בעיקר עוררה תשומת לב תמיכתו המרומזת בפרשה טריטוריאלית בשטחי יהודה ושומרון בתמורה להסכם שלום עם הערבים.

מבקריו של המר הטיחו כלפיו את הטענה שנסוגתו מעקרון שלימות הארץ, כמו גם תמיכתו בתחילה בעיקרון זה נובעים בעיקרם משיקולים פוליטיים, שבמרכזם הרצון לזכות בפופולריות על ידי הזדהות עם עמדה המקובלת בציבור. לדעת המבקרים, ביקשו המר וחבריו לסיעה לרכב על גל התמיכה ברעיון ארץ ישראל השלימה, שגאה בציבור הציוני דתי ובחברה הישראלית בכללה לאחר מלחמת ששת הימים. ההיפוך שחל בעמדותיהם היה קשור לדעה זו בנסיגה שחלה בתמיכה הציבורית בגוש אמונים ובמאבקו על שלימות הארץ, כמו גם בביקורת הציבורית הגוברת על מהלכי הממשלה במלחמת לבנון.⁹

"תנועות השלום" הדתיות

למלחמת לבנון היתה השפעה ניכרת גם על חוגים רחבים בציבור הציוני דתי שלא השתייכו לממסד הפוליטי או התורני שלו. במיוחד בולטת השפעת המלחמה על צמיחתן והתחזקותן של תנועות חוץ פרלמנטריות בעלות גוון "יוני" בקרב הציונות הדתית. הראשונה מבין "תנועות השלום" הדתיות, תנועת "עוז ושלום", הוקמה בשנת 1975, הרבה לפני מלחמת לבנון, אך

⁸ משה אישון, "זעקת הדמים", שם, 23.9.1982.

⁹ ראו לדוגמא, מאיר הרנוי, "קדימה לדרך", נקודה, 49.

המלחמה הביאה להתעוררות מחודשת שלה. "עוז ושלום" היתה קבוצה קטנה של אינטלקטואלים ואנשי ציבור שמרביתם השתייכו ל"גוורדיה הותיקה" של המפד"ל. חברי הקבוצה דגלו בנכונות לויתורים טריטוריאליים בתמורה להסכם שלום, ועם הבולטים בהם נמנו אוריאל סימון, משה אונא, יוסף ולק, ואביעזר רביצקי.¹⁰

פעילותה של תנועת "עוז ושלום" היתה מועטת והיא לא זכתה לתהודה ציבורית ולהשפעה של ממש. מלחמת לבנון הביאה לתמורה במעמדה של תנועה זו בציבור הציוני דתי, ולהצטרפות צעירים ילידי הארץ לשורותיה. בין חברי התנועה החדשים בלטו תלמידים ובוגרים של ישיבות הסדר ששירתו כחיילים במלחמה. התסיסה בציבור הציוני דתי והתחזקות התמיכה ב"עוז ושלום" הושפעו במיוחד מן הסערה שקמה בעקבות הטבח בסברה ושתילה. התנועה ארגנה משמרת מחאה ליד ביתו של יוסף בורג, כמחאה על אי פרישת המפד"ל מן הממשלה, למרות סירובה להקים ועדת חקירה. להפתעת המארגנים השתתפו כ-400 איש במשמרת המחאה שהפכה להפגנה. התנועה גם קיימה בעשרת ימי תשובה שבין ראש השנה ליום הכיפורים תפילות מחאה ציבוריות בהן נטלו חלק גם חיילים של ישיבות הסדר ששבו משירות בלבנון.

כתוצאה ישירה ממלחמת לבנון הוקמה בינואר 1983 תנועה נוספת בשם "נתיבות שלום". תנועה זו היתה שותפה לרעיונות וליעדים המרכזיים של "עוז ושלום", אך נבדלה ממנה בהרכב חבריה שרובם הגדול היו צעירים ילידי הארץ, וחלקם תלמידים ובוגרים של ישיבות הסדר. בין שתי התנועות היו גם הבדלי גוון אידיאולוגיים. הללו התבטאו בעיקר בדגש ששמו חברי "נתיבות שלום" על נושאים של מוסר לחימה, כאלה שהתעוררו במלחמת לבנון, בעוד שחברי "עוז ושלום" הדגישו יותר את הצורך בויתורים טריטוריאליים למען השגת השלום. למרות ההבדלים ביניהן, התאחדו שתי התנועות בשנת 1984, והקימו מסגרת משותפת שנשאה את השם: "עוז ושלום-נתיבות שלום". תנועה זו מוסיפה לפעול עד היום, בעיקר בתחום ההסברה, והיא מפרסמת עלון שבועי בשם "שבת שלום" המחולק בבתי הכנסת.

התמיכה בתנועות השלום בציבור הציוני דתי נשארה מוגבלת למדי; אך למרות זאת סייעו תנועות אלה להחלשת הדימוי "הניצי" המונוליטי של ציבור זה, והיו מביטוייה של התמורה שחלה בהלכי הרוח בתוכו בהשפעת מלחמת לבנון. גילוי נוסף וחשוב יותר של תמורה זו היה התייצבותם של רבנים גדולי תורה מן הישיבות הלאומיות, ובראשם הרבנים יהודה עמיטל ואהרון ליכטנשטיין

¹⁰ על תנועות השלום הדתיות, ראו יאיר שלג, "יוצאים מהשובך", עמדה לציונות דתית אקטואלית, 21 (מאי 1988), עמ' 10-12; David Hall-Cathala, *The Peace Movement in Israel, 1967-87*, (Oxford: Macmillan, 1990), pp. 146-155; Mordechai Bar-On, *In Pursuit of Peace: A History of the Israeli Peace Movement* (Washington, D.C.: US Institute of Peace, 1996), pp. 169-172.

כנגד הלכי הרוח המיליטנטיים שאפיינו ישיבות אלה. התפתחות זו הקנתה לגיטימציה לעמדות מדיניות בעלות אופי מתון יותר ולקבוצות שדגלו בהן, ובכללן תנועות השלום הדתיות.

המחלוקת בעילית התורנית של הציבור הציוני דתי

מעורבותם של הרבנים ליכטנשטיין ועמיטל בפולמוס שהתגלע על רקע מלחמת לבנון באה במידה רבה כתגובת נגד להצהרות קיצוניות ולוחמניות שנשמעו מפי רבנים וראשי ישיבות ציוניות בהקשר למלחמה. ניתן להבחין בין שלש גישות עיקריות בפולמוס שהתנהל בחוגי העילית התורנית של הציונות הדתית על רקע מלחמת לבנון. הגישה הקיצונית יוצגה על ידי כמה מן הנודעים שברבנים וראשי הישיבות שמקרב תלמידי הרב צבי יהודה קוק, שביטאו את הקו הקיצוני והבלתי מתפשר גם במאבק כנגד הנסיגה מסיני. ביניהם בלטו ראשי ישיבת ההסדר בקרית ארבע, הרב אליעזר ולדמן והרב דב ליאור המשמש גם כרב הישוב, וכן הרב משה לוינגר, יוזמו של הישוב היהודי בחברון. עם תומכי גישה זו נמנו גם מנהיגים נוספים של גוש אמונים, ובהם חנן פורת, שנבחר ב-1981 לחבר כנסת מטעם מפלגת "התחייה".

דוברי הגישה הקיצונית תמכו ללא סייג במהלכי ההנהגה המדינית והביטחונית במלחמת לבנון, ובכללם כניסת צה"ל לבירות, ותבעו להרחיב את המלחמה עד לחיסולם ועקירתם מן השורש של כל המחבלים ובסיסי הטרור שלהם בלבנון. הם הדפו את הביקורת כנגד התנהגות ישראל במלחמה וגינו בחריפות את ההאשמות שהופנו כלפי מנהיגיה בעקבות הטבח בסברה ובשתילה. דוברי גישה זו אף דרשו להחיל את הריבונות הישראלית על השטחים הכבושים בדרום לבנון בנימוק שהם מהווים חלק בלתי נפרד מארץ ישראל. כמה מהם ייחסו משמעות מרחיקת לכת למלחמה שנתפסה על ידם כאחד המהלכים החשובים בתהליך הגאולה המשיחית של עם ישראל ושל האנושות בכללה.

הרב ליאור פרסם בספטמבר 1982 מאמר בעלון ישיבתו בו קבע כי מלחמת לבנון, על סבלותיה, היא בבחינת עונש על הנסיגה מסיני.¹¹ יחד עם זאת הוא סבר כי למלחמה יש גם תוצאות חיוביות, שכן היא גילתה לעין כל כי "במזרח התיכון ישנו רק עם אחד בעל עוצמה צבאית שיכול להיחשב כמו מעצמה", שהוא עם ישראל.¹² המלחמה לא באה רק לשרת אינטרסים מיוחדים לישראל. תפקידה הוא "ביעור קני הרשעות... זהו תהליך התחלתי שיביא... לביעור כל הרשעות בעולם. כל התעצמות והתגדלות של מדינתנו משרתת את היעד הגדול והקדוש הזה". הרב ליאור גם ציפה כי שנאת ישראל שהתגברה עקב המלחמה תמלא דווקא תפקיד חיובי, בכך שתחזק

¹¹ הרב דב ליאור, "הרהורים בעקבות המלחמה", עלוני ממרא, ספטמבר 1982, ע' 8.

¹² שם, עמ' 10.

את המודעות הלאומית של יהודי התפוצות. תוצאות חיוביות נוספות של המלחמה הן העלאת הכבוד העצמי הלאומי, והשתחררות מן התלות בגויים. "זכינו שממשלת ישראל לא מקבלת יותר תכתיבים מארגון האו"ם או מכל מדינה אחרת בנושאים הקשורים בביטחונה הבסיסי". המלחמה גם הביאה "להרחבת גבולי המדינה. נחלת בני נפתלי, אשר וזבולון שוחררה".¹³ מסקנתו היתה כי "המלחמה שהיא שלב נוסף בגאולת האומה והארץ, תקרב את היעדים המשיחיים".¹⁴

במאמר אחר הצדיק הרב ליאור את מלחמת לבנון בטיעון שלפי השקפת התורה, לנוכח העוינות הערבית מסביב, עלינו לנהוג לפי הכלל של "הבא להורגך השכם להורגו", שממנו מתחייב הציווי ליזום מלחמת מנע כנגד המתנכלים לעם ישראל:

אין לנו עניין ליזום מלחמות... אך גם מלחמת מנע היא ... מלחמת מצווה...
 הציבור שלנו רוצה בשלום... אך בנסיבות הקיימות זו משאלה אצילית מאד.
 עולמנו עוין מאד... השגת שלום היא משימה שאינה ניתנת להשגה על ידי
 ויתורים או הבלטת חולשות.¹⁵

באותו מאמר שב הרב ליאור וטען כי ישנו חיוב דתי לכבוש ולהחזיק בכל שטחי לבנון המצויים בתחומיה של ארץ ישראל, אך מדבריו משתמעת האפשרות שחיוב זה עלול להידחות מפני שיקולים הקשורים באילוצים של מציאות שיקשו על הפעלתו הלכה למעשה:

מי שפועם בלבו רגש הכבוד הלאומי אינו מוכן לוותר על ארצו. יש חיוב לכבוש את השטחים השייכים לפי גבולות התורה לעם ישראל; כלומר, אותם שטחים הנמצאים בין הגבול הצפוני מערבי, הור ההר, שלדעת כל החוקרים זה לפחות הר בירות ובין הגבול הדרומי, נחל מצרים, שלדעת המינימליסטים הוא ואדי אל עריש... אמנם השטח בגזרה המערבית בלבנון מן הליטני ועד בירות... מעולם לא נכבש בידי ישראל... ולכן פטורים שם מקיום מצוות התלויות בארץ. לעומת זאת קיים גם שם הערך הסגולתי של ארץ ישראל, אף כי לא באותה מידה כמו שאר חלקי ארץ ישראל... עלינו לשאוף להחזיק באותם שטחים, אבל יש בעיות אובייקטיביות והשאלה היא מה העדיפות שלנו.¹⁶

¹³ שם, עמ' 11.

¹⁴ שם, עמ' 12.

¹⁵ הרב דב ליאור, "ויתור כחולשה", נקודה, 48 (גיליון חגים תשמ"ג), עמ' 5.

¹⁶ שם, עמ' 16.

דעות דומות, ואף נחרצות יותר, הובעו על ידי רבנים נוספים מן האסכולה של מרכז הרב.¹⁷
בראיון שנערך עם הרב ישראל אריאל, הוא תבע להרחיב את התביעה לריבונות ישראל לאזור
בירות:

בירות היא חלק מארץ ישראל – על זה אין ויכוח... לכן אני חושב שנעשו כמה
שגיאות בנוגע למלחמה בלבנון, בעיקר מבחינת ההיבט התורני שאומר
שכיבוש א"י הוא מצווה גדולה. היות ולבנון היא חלק מא"י, היינו צריכים
להכריז שאין אנו מתכוונים לזוז משם. היינו צריכים להגיד שלבנון היא... כמו
תל אביב וכמו חיפה, ושאנו עושים זאת בזכות הכוח המוסרי שמעניקה לנו
התורה... המנהיגים שלנו לא השכילו להבין שהם לא רק מובילים את עם
ישראל למלחמה, אלא שהם מובילים את העם לדורותיו... היו צריכים
להיכנס ללבנון ולבירות מייד ללא כל השהיות ולהרוג בכולם [במחבלים
הפלשתינאים], עד האחרון שבהם. לא להשאיר זכר ושריד. אלה שמדברים על
קורבנות מיותרים, אזכיר להם שבתורה חיי נפש היחיד נידחים מפני חיי
הציבור. היו צריכים להיכנס לבירות בכל מחיר, לא משנה מספר הקורבנות.
הרי אנו מדברים על כיבוש ארץ ישראל.¹⁸

לתמיכה בסיפוח דרום לבנון לשטח ישראל ניתן ביטוי גם במודעה שפרסמה הנהלת גוש
אמונים ובה נאמר כי אחד מהישגי המלחמה הוא "השבת שבטי נפתלי ואשר לגבול ישראל". אמנם
"חבלי ארץ אלה רחוקים עדיין, לצערנו, מתודעת חלקים גדולים בעם, אך בידועין או שלא בידועין
זכינו למצוות כיבוש ארץ ישראל, ההר הטוב הזה והלבנון, צעד אחד נוסף במהלך המבשר שמחה
לארצך".¹⁹

חנן פורת שהיה בין מנסחי המודעה כתב:

אפילו לפי הדעות המינימליות דרום לבנון הינו חלק מארץ ישראל, שאינו נכלל
בגבולות ההבטחה בלבד, אלא באותם אזורים שאנו מצוויים לכובשם
וליישבם. מי שמאמין באמיתותה של תורה ובנצחיותה אינו יכול, עקרונית
לפחות, לעשות חלוקה בין השפלה והנגב לבין יהודה ושומרון, וגם לא בין יו"ש
לבין צפון הגליל ודרום לבנון. אין זה משנה אם נוח לנו הדבר או אם זה קרוב
לתודעתנו: האמת האלוקית אינה משתנה ולא תשתנה.²⁰

¹⁷ ראה הרב אליעזר ולדמן, "וישראל עושה חיל", נקודת דה, 46, (אוגוסט) 1982.

¹⁸ הדברים צוטטו בנקודה, מס' 50 (12.11.1982) מתוך ראיון של הרב ישראל אריאל לנחמה דואק, ב-קול תל-אביב,
15.10.1982. בנקודה, מס' 51 (2.12.1982), טען הרב אריאל שלכתבה שהתבססה על הראיון אתו שורבבו 'שקרים
וסילופים'.

¹⁹ מודעת גוש אמונים צוטטה במאמר של חנן פורת, שנמנה עם מנסחי המודעה, 'מתי אין חולקים כבוד לרב', נקודה,
50, עמ' 6-7.

²⁰ שם, שם.

פורת הוסיף כי אי הישענות על הציווי האלוקי בדבר כיבוש הארץ ויישובה תביא לזלזול לא רק "בצפונה של ארץ ישראל", אלא לנכונות ל"ויתורים ופשרות גם בליבה של ארץ ישראל".

התביעה לספח לשטח ישראל את דרום לבנון עוררה בקורת גם בחוגים של אסכולת מרכז הרב. עם המבקרים נמנו גם כמה מחשובי הרבנים באסכולה זו, שהוסיפו לשמור אמונים לרעיון שלמות הארץ ולהתנגד לכל ויתורים ונסיגה משטחי יהודה, שומרון ורצועת עזה. אולם רבנים אלה, שניתן להגדירם כמייצגי הקו המרכזי בפולמוס על רקע מלחמת לבנון, התנגדו להעלאת תביעות להחלת הריבונות הישראלית על שטחים בלבנון. אחד הבולטים שבין דוברי הקו המרכזי בפולמוס היה הרב שלמה אבינר, רב הישוב בית אל וראש ישיבת 'עטרת כוהנים' שבעיר העתיקה בירושלים, הנחשב לאחד מבעלי ההשפעה הרבה ביותר בציבור תלמידי הישיבות הלאומיות. הרב אבינר הצדיק את מלחמת לבנון ואף ייחס לה ערך דתי-מוסרי, אך הדגיש את חשיבות המלחמה בראש ובראשונה מבחינת התרומה המכרעת שלה למאבק בטרור:

מלחמת שלום הגליל, כמו כל מלחמות ישראל שקדמו לה, מהווה שלב נוסף בהתבגרותו הלאומית של עם ישראל. מתוך מלחמותיו הולך עמנו ונולד... מתוך מלחמותיו הולכת וצומחת גם ישועתו... עמנו אינו עם של מלחמות... הוא עם של מאוהבים בשלום... אבל אין פירושו... שעליו להניח לאויביו לנגוש בו, לתינו חשוף לכל מיני פעולות של רצח ושל טרור... הוא אינו חייב להמתין עד שאויביו יכנסו... אל תוך ארצו... מכאן שעל השאלה אם המלחמה... היתה חיונית – יש לתת תשובה חיובית. יש גם לומר כי למלחמה זו היה צד מוסרי מיוחד: היתה זו הפעם הראשונה בהיסטוריה המודרנית שמישהו בכלל התמודד ברצינות עם הטרור. במלחמה זו התגלתה גם סגולתנו המיוחדת של יובגויים ההם לא יתחשב... עשינו מה שהיה עלינו לעשות על פי התורה, על פי המוסר ועל פי צו החיים של האומה, ולא על פי מה שהגויים מיעדים לנו... אם נהיה נחושים נצליח. על פי דרך מחשבה זו יש להתייחס לקשרינו עם אומות העולם... רק כשנאמין בעצמנו בדרכנו ובכל תוקף – נשכנע גם אותן. בעמנו גלומים כוחות אנושיים אדירים. כשנצליח לשכנעם בצדקת הדרך יהיו מוכנים הם למסירות נפש עצומה... לב העשייה צריך להיות ההסברה, החינוך.²¹

בראיון בספטמבר 1982, ציין הרב אבינר כי אף שדרום לבנון הוא חלק משטחה של ארץ ישראל, התביעה לספחו למדינת ישראל אינה מעשית ועל כן אין מקום להעלותה. הרב אבינר דבק בדעה שהביע כבר במאבק על הנסיגה מסיני שאסור לפעול בניגוד לעמדת הרוב הגדול של העם

²¹ נקודה ה, 48, עמ' 5.

בישראל. בכך שונה לבנון מארץ ישראל המערבית שאי הנכונות לוותר על חלקים ממנה מקובלת על דעת רוב העם בישראל.²²

"פולמוס הרב עמיטל"

הפולמוס בציבור הציוני דתי החרף במיוחד על רקע דברי הביקורת הנוקבים שהשמיע הרב יהודה עמיטל כנגד כמה ממנהיגי הרוחניים של ציבור זה. הרב עמיטל ייצג את הגישה המתונה שהסתייגה מכמה ממהלכי הממשלה במלחמת לבנון מנקודת מבט של מוסר דתי, אך בעיקר התנגדה נמרצות לגילויים של מיליטנטיות ורדיקליזם משיחי שבאו לידי ביטוי בחלק מן התגובות למלחמה. הרב עמיטל גם הביע נכונות עקרונית לפשרה טריטוריאלית בתמורה לשלום עם הערבים. היבט זה בגישתו היה אחד הגורמים העיקריים לסערת הרוחות שעוררו דבריו.

להחרפת הפולמוס תרם גם מעמדו המרכזי של הרב עמיטל בעילית הרוחנית של הציבור הציוני דתי. הרב עמיטל הוא ממייסדי ישיבת "הר עציון" באלון שבות, שהיא ישיבת ההסדר הגדולה בארץ. יחד עם עמיתו, הרב אהרון ליכטנשטיין, הוא עומד בראש הישיבה מאז שהוקמה סמוך לאחר מלחמת ששת הימים. הרב עמיטל נחשב לאחד מבכירי הרבנים מבית מדרשו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק. לאחר מלחמת יום הכיפורים הוא פרסם ספר בשם 'המעלות ממעמקים' שבו ייחס משמעות דתית משיחית למלחמות ששת הימים ויום הכיפורים. על רקע זה לא ייפלא שרבים הופתעו כשהרב עמיטל יצא חוצץ כנגד התנהגות הממשלה בפרשת סברה ושתילה, ובתוך כך מתח בקורת קשה על גישת ההנהגה הדתית בנושא המלחמה בלבנון.

בדומה לרב אבינר, ביקר גם הרב עמיטל, וביתר חריפות, את התביעה לסיפוח חלקים מלבנון לישראל. הדברים נאמרו על ידו בשיחה שנתן לתלמידי ישיבתו באוקטובר 1982.²³ עוד קודם לכן הוא פרסם על כתלי הישיבה גילוי דעת בעקבות הטבח בסברה ושתילה, בו מחה נמרצות על התנהגותה של ממשלת ישראל בפרשה שהוגדרה על ידו כעומדת בניגוד למוסר היהדות. ואולם השיחה שקיים הרב עמיטל בישיבתו הוקדשה בעיקר לחשבון נפש ובקורת כלפי פנים, דהינו כלפי הציבור הציוני דתי ובמיוחד חוגי הרבנים וחניכי הישיבות הלאומיות. בנוסף לעמידתו על סכנה ש"בעקרונות המנותקים מן המציאות", מסוגה של התביעה לסיפוח לבנון, קבל הרב עמיטל על האופי "המיליטנטי טוטלי" שקיבל המאבק למען ארץ ישראל. לכך ניתן ביטוי באי התייחסות לחשיבות השלום "כערך תורני ומוסרי", בקריאות לעריכת מלחמות למען הרחבת הגבולות,

²² שם, שם.

²³ השיחה התפרסמה בעלון הישיבה, הרב יהודה עמיטל, "מסר פוליטי או מסר חינוכי", עלון שבות, חוברת 100 (נובמבר 1982), עמ' 54-34.

וב"נקיטת קו תקיף וניצני" ביחס "לכל בעיה המתעוררת בין ישראל לערב בכל מקום שהוא".²⁴ במיוחד הוא רגז על תמיכת רבנים בפריצה לביירות, והתבטאויות שלהם שכאמור הגדירו את מלחמת לבנון כתחילת התהליך של "ביעור הרשעות", ואף עמדו על הצד החיובי שבהתגברות האנטישמיות בעקבות המלחמה.

בין התוצאות השליליות של גישות אלה, ציין הרב עמיטל את הנזק שהן מביאות למאבק על ארץ ישראל, המצטייר כשרשרת בלתי פוסקת של מלחמות ועימותים עם מדינות העולם המוצגים כ"ביטויים לחוסן לאומי וקוממיות יהודית". הוא מחה נמרצות על תפיסות אלה, ובמיוחד על הנטייה להציגן כ"פירוש האוטנטי של דעת התורה", וכיישום של גישת הרב קוק. בכך יש לדעתו סילוף של התורה "אשר דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום", ועשיית עוול למשנת הרב קוק.²⁵ אף שהרב עמיטל התמקד בנושאים הקשורים למלחמת לבנון, עלתה מדבריו גם הסתייגות עקרונית מן הגישה שהעמידה במרכז את עקרון שלימות הארץ כערך בעל תוקף עליון ומוחלט. גישה זו התבססה על תפיסה שהציגה את שלושת הערכים של ארץ ישראל, עם ישראל ותורת ישראל כאחדות אורגנית של ערכים מקודשים בעלי תוקף אבסולוטי שיש לעמוד מכל משמר על האינטגרליות שלהם ולמנוע כל פשרות וויתורים ביחס אליהם. כנגד זאת, סבר הרב עמיטל שקיים סולם של ערכים ובו ארץ ישראל אינה תופסת את המקום הראשון. "הסדר... הוא ישראל, תורה וארץ ישראל. האינטרס של עם ישראל קודם לאינטרס של ארץ ישראל". המסקנה היא כי בתנאים מסוימים עלול להיווצר צורך לוותר על שטחים מארץ ישראל למען טובתו של עם ישראל.²⁶

דברי הרב עמיטל עוררו סערה גדולה בציבור הציוני דתי ובמיוחד בחוגי הישיבות הלאומיות וגוש אמונים. העמדות שהביע היו חריגות גם בהשוואה לגישתם של המתונים ביותר במחלוקת שהתגלעה בחוגים אלה על רקע הנסיגה מסיני ומחבל ימית. חילוקי הדעות בנושא זה שיקפו אמנם גם הבדלי תפיסה עקרוניים בשאלת היחס למדינה ולחוקיה, אך כפי שצוין, הם התמקדו בעיקר בשאלות של אסטרטגיה ודרכי פעולה במאבק למען היעד המוסכם על הכל של השמירה על שלמות הארץ. לעומת זאת, ביטאה עמדת הרב עמיטל בפולמוס על מלחמת לבנון חריגה פומבית, ראשונה בסוגה, של אחד מבכירי ההנהגה התורנית ציונית מן הדבקות בעקרון שלמות הארץ כערך אבסולוטי מקודש שאינו מניח מקום לפשרות וויתורים.

²⁴ שם, עמ' 37.

²⁵ שם, עמ' 41.

²⁶ שם, עמ' 43.

בניגוד לתגובה על דבריו של המר, לא היה ניסיון לייחס לרב עמיטל מניעים פוליטיים, ובמקום זאת נוהל אתו ויכוח כדי להעמידו על טעותו. היו שביקשו להסביר את התמורה שחלה בעמדותיו במשבר אליו נקלע בעקבות האבדות הקשות שספגו בני ישיבות ההסדר ובתוכם חניכי הישיבה שלו במלחמת לבנון. אף שבכך הובעה לכאורה הבנה למניעיו של הרב שכאבו על שאירע לתלמידיו הוציאו מגדרו, היה בדברים אלה גם משום ביקורת על החולשה שגילה דווקא כשהיה צורך מיוחד בעמידה איתנה ונחושה.

בעניין זה כתב מאיר הרנוי, מפעילי גוש אמונים:

המניעים שהניעו את הרב עמיטל לשינוי כיוון... תלויים כנראה בתוצאות מלחמת של"ג, אולם במקרים אלה... יש... להתחזק ולא ליצור דברים חדשים המעידים על חולשה... החכמה היא לעמוד איתן במיוחד לנוכח התלמידים המצפים לראות ברבותיהם את הדוגמא לעמידה איתנה, ולא לחולשה.²⁷

מבקרי הרב עמיטל שללו גם את ביקורתו על מהלכי המלחמה של ממשלת ישראל ואת תמיכתו במינוי ועדת חקירה בפרשת סברה ושתילה. הרב אליעזר ולדמן, טען כי "הכפשת שם ישראל לעיני הגויים היא חילול השם. אסור להבליט חולשות, אפילו אמיתיות לעיני הגויים ואסור במיוחד להעמיד את הגויים לשופטים שלנו בעוד ידיהם שלהם מוכתמות בדם".²⁸ הביקורת על הרב עמיטל התמקדה בעיקר בהשגות על טיעונו בדבר סולם ערכים שבמסגרתו יש להעדיף את העם והתורה על ארץ ישראל. המבקרים טענו שאין לדבר בעניין זה על חלוקה בין ערכים מובחנים, אלא על שלמות אחת שאין לעשות בתחומה כל הפרדה וחלוקה. על פי גישה זו, לא ייתכן כל ניגוד בין טובתו של עם ישראל וזו של ארץ ישראל, באשר ארץ ישראל היא מקור חייו של עם ישראל והיא חלק בלתי נפרד מן המהות והטבע הרוחני שלו. בויכוח שקיים עם הרב עמיטל בישיבתו "הר עציון", אמר חנן פורת, בהסתמכו על דברי הרב קוק:

ארץ ישראל מהווה חלק אורגני ממהות קיומו של עם ישראל, והקשר בין העם לבין הארץ משול לקשר האורגני שבין גוף ונשמה... מכאן גם השגיאה... שבעצם העמדת הערך של ארץ ישראל מול ערכי התורה, החינוך, העם והעלייה.²⁹

הרב ולדמן יצא כנגד "ההפרדה שמנסים לעשות בעיקרי תורה... לקרוע את עם ישראל מארץ ישראל ואת ארץ ישראל מעם ישראל, כביכול בשם התורה". הוא ייחס דעה זו ל"תפיסה

²⁷ שם, שם.

²⁸ הרב אליעזר ולדמן, "כן לכבוש את ההר", נקודה 53, עמ' 20-23.

²⁹ חנן פורת, "מתי אין חולקים כבוד לרב", שם, 50, עמ' 6-7.

המעוותת", לפיה "ארץ ישראל משמשת לנו רק כמקלט". ואולם לאמיתו של דבר, ישנו קשר אורגני שאינו ניתן לניתוק בין עם ישראל לבין ארצו, ורק כשהעם נמצא בארצו השלימה הוא יכול להתקיים ולהתפתח בצורה תקינה. "העם תלוי בארץ והארץ תלויה בעם... העם חולה כשהוא לא נמצא בארץ ישראל. לכן יש לנו אחריות כלפי כל רגב אדמה בארץ ישראל".³⁰

דברי הרב עמיטל הביאו את מבקריו להאשימו ב"גישה גלותית" הנובעת מ"תורת חוץ לארץ". לדעת הרב משה לוינגר, "אילו הבין הרב עמיטל את תורת ארץ ישראל לא היה מציג 'סולם ערכים' כזה... עצם עריכת החלוקה נובע מתורת חו"ל שעושה הכל חלקים, חלקים".³¹ גישת הרב עמיטל הוצגה כמשקפת מנטליות "גלותית" אף בדברי יואל בן-נון, מן המתונים שבאנשי גוש אמונים. הוא צידד אמנם בחלק מטיעוני הרב עמיטל, אך הסתייג מן המגמה של "העמדת עם ישראל מול ארץ ישראל במישור העקרוני-חינוכי". לדעתו:

בייחוד חמור הדבר בעת אשר היהדות הנאמנה לעול מלכות שמיים עדיין חושבת ברובה שא"י נדחית מפני כל עניין של מוסר ויראת שמים, של "העם" או של "היהדות"... האם מותר לנו לקום ולעודד מחשבות גלות אלה? היהדות הנאמנה שומרת המצוות אך זה התעוררה לגלות שארץ ישראל חלק מן התורה היא, ושלא ניתן להיות "יהודי טוב" בחו"ל. האם כבר נרופף מחדש את קשר החיים כדי לתת לגיטימציה מחודשת לגולה?... האין זה עידוד גלוי לכל הנאחזים בשרידי הגולה והגלותיות ולכל הישראלים שמרגישים את עצמם טבעי ונוח בגולה?³²

מבקרי הרב עמיטל דחו גם את הדעה שהמאבק הבלתי מתפשר למען שלימות הארץ עלול לעמוד בניגוד לערכי מוסר אוניברסליים. כך טען הרב ולדמן כי אדרבא, שיבת העם היהודי לארצו השלימה תתגלה כמקור של ברכה לאנושות כולה:

שבנו לארץ ישראל כדי להחיות את הטבע האלוקי שלנו... אנו לב האנושות ולב זה מתחיל להתעורר... כל שובנו לארץ ישראל, כל אחריותנו מסירות נפשנו... לא נובעים חלילה מהתעלמות מן הצרכים של הגויים... להפך! את כוח צדקתנו... האחריות שלנו לשייכותנו לארץ הזאת – אנו יונקים מתוך האחריות לכל משפחות האדמה, מתוך הצורך להביא ברכה לנו ולכל העולם.³³

לדברי הרב ולדמן, מאבקם של נאמני ארץ ישראל נובע מכך שהם "אינם מוכנים לוותר על חלקי חיים ואין שקר יותר גדול מלצייר אותם כחסרי הומניות, מוסר ואכפתיות לגויים, כחסרי

³⁰ הרב אליעזר ולדמן, "כן לכבוש את ההר", שם, 53, עמ' 20-23.

³¹ משה לוינגר, "גלות רוחנית בארץ ישראל", שם, 53 (14.1.1983), עמ' 5-6.

³² יואל בן-נון, "אי אפשר לרבע את המעגל", שם, עמ' 4-5.

³³ הרב אליעזר ולדמן, "כן לכבוש את ההר", שם, 53, עמ' 20-23.

רגישות לפיקוח נפש". כאסמכתא לדעתו הוא ציין כי "תמיד האמינו יהודים ומנהיגים ציוניים שהמגע עם אדמת ארץ ישראל יעורר את כל הטוב והמוסרי שבנו – וצדקו בכך". הרב ולדמן דחה גם את טיעוני הרב עמיטל כנגד היומרות המשיחיות שהוא ורבנים אחרים יחסו למלחמת לבנון. בהקשר זה הוא שלל את הביקורת שנמתחה על מנהיגים מדיניים שהציגו כאחת ממטרות המלחמה את השאיפה להשליט "סדר חדש בלבנון". הרב ולדמן הרחיב ביותר את המושג של "עשיית סדר חדש", והקנה לו משמעות משיחית כלל עולמית, ששמה דגש על שליחותו של עם ישראל כמופת ומורה דרך במלחמה ברשע ובטרור:

בתחילת המלחמה היו שטענו שלא באנו לעשות סדר בלבנון, כי אם להציל את הגליל, אך אנחנו ציינו שתפקיד עם ישראל הוא לעשות סדר בעולם... אין להיבהל ואין להתחמק מאחריות זאת... מי יעשה סדר בעולם? אלה שנכנעים לרשע?... עם ישראל הוא היחיד בעולם שמוכן לעשות סדר, לא להיכנע לרשע... גם בזה מלמד עם ישראל את אומות העולם ומשמש להם דוגמא: עד שלא יצאנו ונלחמנו בחטיפות מטוסים לא העיז אף אחד להיאבק בנגע זה, עד שלא באנו להרוס את המרכז הבינלאומי של הטרור... עד שלא הפסקנו את הטבח של שנים... בלבנון, למי היה הדבר איכפת?... אותנו יש להעמיד למשפט על כך? האם נכון שיהודים יעמידו יהודים לדין על טעויות בשיקול דעת?... האם זהו הסדר שעלינו לאפשר לעולם לעשותו?³⁴

הרב ולדמן יצא גם כנגד הטענה שתפיסתם המשיחית של נאמני ארץ ישראל מביאה אותם לידי עמדה לוחמנית שאינה מגלה כל התחשבות באחרים. לדבריו: "משיחיות אינה קשורה עם שנאה... משיחיות באה מאהבה".

"פולמוס הרב עמיטל" חולל תסיסה רבה בשורות הציונות הדתית, ובמיוחד ניכרה השפעתו בחוגי הישיבות הלאומיות. חניכי ישיבות אלה לא הורגלו לפולמוס כה סוער המתנהל בפומבי ובו ניצבים רבותיהם הנערצים מצדדים שונים של המתרס. אמנם זה מכבר היה ידוע שהרב אהרון ליכטנשטיין תומך בפשרה טריטוריאלית בתמורה להסכם שלום. ואולם בניגוד לרב עמיטל שלמד במרכז הרב ונחשב לאידיאולוג של גוש אמונים, הרב ליכטנשטיין שעלה מארה"ב והיה חתנו ותלמידו של הרב סולוביצ'יק, נתפס כמי ששייך ל"אסכולה אחרת". עם זאת, בין מבקרי הרב עמיטל היו שצינו כי לאמיתו של דבר, גם הוא מעולם לא השתייך ממש לגרעין הפנימי של "אסכולת מרכז" שהתגבשה תחת הנהגתו של הרב צבי יהודה קוק.³⁵ כך טען הרב יהושוע צוקרמן, מרבני מרכז הרב, כי "הרב עמיטל לא נמנה אף פעם עם תלמידי הרב צבי יהודה... הוא נקט תמיד

³⁴ שם, שם.

³⁵ על "אסכולת מרכז" ראו דב שוורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק (תל אביב: עם עובד, 2001).

בקו עצמי שונה מזה של הרב צבי יהודה". הכותב גם הביע את הסברה שהרב עמיטל נמנה עם "אנשי הרב סולוביצ'יק".³⁶

הערות סיכום: מלחמת לבנון והתמורות בציונות הדתית במישור הפוליטי והאידיאולוגי

הפולמוס בתוך שורות המפד"ל על רקע עמדותיהם של המר וחבריו להנהגת המפלגה היה בין הגורמים העיקריים לפילוג שחל במפלגה ב-1983, עם התארגנותה של תנועת מצ"ד – "מחנה הציונות הדתית". תנועה זו כללה את בעלי הקו המדיני-ביטחוני התקיף בשורות הציונות הדתית שלא הצטרפו למפלגת "התחייה", או שפרשו ממנה, כפי שעשה חנן פורת. מצ"ד התייצבה לבחירות לכנסת האחת עשרה ב-1984 במסגרת סיעת "מורשה" שבה היתה שותפה גם מפלגת פועלי אגודת ישראל. מורשה זכתה בבחירות בשני נציגים, מהם רק אחד – הרב חיים דרוקמן – נבחר מטעם מצ"ד. לקראת בחירות 1988 שבו אנשי מצ"ד והתאחדו עם המפד"ל, תוך שהם כובשים למעשה עמדות שליטה במפלגה זו שחלה בה שוב תזווה ימינה. למרות התגברותו מחדש של הקו הניצי במפד"ל, היא לא שבה לתפיסה האידיאולוגית שלה מלפני מלחמת לבנון, ועל כן נעמוד להלן.

דווקא לפולמוס הרב עמיטל נודעה השפעה ישירה וממושכת יותר על התפתחויות בציונות הדתית במישור האידיאולוגי והפוליטי. ב-1988 לקראת הבחירות לכנסת השתיים-עשרה, פרשו הרב עמיטל ותומכיו מן המפד"ל והקימו את המפלגה הציונית דתית המתונה, "מימד". בהתמודדות הראשונה שלה בבחירות לכנסת לא עלה בידי המפלגה החדשה להגיע לאחוז החסימה, אך היא המשיכה לפעול כתנועה רעיונית חברתית ולקראת הבחירות לכנסת הנוכחית הצטרפה לשותפות אלקטורלית עם מפלגת העבודה במסגרת "ישראל אחת" בראשותו של אהוד ברק.

ההשפעה של מלחמת לבנון ו"פולמוס הרב עמיטל" באה בעיקרה לידי ביטוי לא במישור הפוליטי האופרטיבי, אלא במישור האידיאולוגי. אף שהציבור הציוני דתי ומרבית מנהיגיו הרוחניים והפוליטיים נתפסים כיום כממוקמים על הקוטב הימני של המפה הפוליטית בישראל, חלה תמורה בולטת בדרך שבה הם מציגים ומנמקים את עמדותיהם בהשוואה לתקופה שקדמה למלחמת לבנון. תמורה זו מתבטאת בעיקרה במעבר משיח תיאולוגי-משיחי בנושאים מדיניים לשיח פרגמטי ביטחוני.

³⁶ הרב יהושע צוקרמן, "מרכז הרב כמרכז ההסברה" (ראיון), נקודה, 54 (4.2.83), עמ' 5.

"אינתיפאדת אל אקצה" היא בין הגורמים העיקריים להקצנה הפוליטית המחודשת במחנה הציוני דתי בשנים האחרונות. ואולם גם כשמוצגות עמדות ניציות מובהקות מצד דוברים של הציונות הדתית, הנטייה היא לנמקן בראש ובראשונה בשיקולים הנוגעים לצורך להגן על שלומם וביטחונם של אזרחי ישראל היהודים משני עברי הקו הירוק. אמנם מוסיפים להישמע דיבורים על קדושת ארץ ישראל. אולם בדרך כלל דיבורים אלה אינם מבטאים במפורש תפיסה עקרונית המחייבת מאבק ללא פשרות על כל שטחה של ארץ ישראל, ומציגה כל ויתור על שעל ממנה כמכשול בדרך להגשמת הגאולה. תמורה זו באה לידי ביטוי אופרטיבי בעובדה שלמרות התנגדותם הנמרצת של "נאמני ארץ ישראל" להסכמי אוסלו, הם השלימו למעשה עם העובדה שחלק גדול משטחי יש"ע הועברו משליטתה של ישראל לשליטת הרשות הפלשתינית; ומאבקם מתמקד כיום בהמשך קיומן וביסוסן של ההתנחלויות והגנה על ביטחונם כנגד הטרור הערבי.

אין לפרש את התמורה שתוארה כנסיגה טוטלית מהלכי הרוח המשיחיים, אלא כמעבר מתפיסה משיחית רדיקלית לתפיסה משיחית בעלת אופי מתון יותר. כאן יש להבחין בין שני סוגים של אידיאולוגיה או תנועה פוליטית "משיחית": האחת המגדירה את יעדיה במונחים משיחיים, אך בוררת את אמצעי הפעולה שלה על פי שיקולים פרגמטיים, והאחרת – שבה לא רק המטרות, אלא גם האסטרטגיה הפוליטית, מעוצבות ומכוונות על ידי תפיסה משיחית.

התפיסה מן הסוג השני, שניתן להגדירה כ"משיחיות רדיקלית", היתה מקובלת במידה רבה על החוגים הקיצוניים בקרב חניכי הישיבות הלאומיות ואנשי גוש אמונים ובאה לידי ביטוי בדבריהם ובמעשיהם במלחמת לבנון, כמו גם במאבק נגד הנסיגה מסיני או בפרשת המחתרת היהודית.³⁷ במשיחיות מסוג זה נתפסים המפעל הציוני ומדינת ישראל כגילויים מקודשים של תהליך גאולה, המכוון מלמעלה ואינו ניתן לעצירה. המשימה המוטלת על העם כולו היא להיענות לקול הקורא האלוקי הדובר מבעד להתרחשויות ההיסטוריות, וליטול חלק פעיל בתהליך הגאולה עד שיבוא לידי מיצויו המלא. בגישה זו לא רק המטרות, אלא גם התוכניות ואמצעי הפעולה, נתפסים ומוגדרים במונחים משיחיים ולפיכך אף הם מופקעים ממגבלות ואילווצים שמקורם בתנאי המציאות הריאלית.

במחנה הציוני דתי ניכרת תמורה אידיאולוגית המתבטאת בנסיגה מן המשיחיות הרדיקלית והמרתה במשיחיות מן הסוג המתון יותר. בגישה זו נתפס החזון המשיחי כמתווה הדרך, אך עמדות אופרטיביות בנושאים מדיניים וביטחוניים מושפעות במידה רבה משיקולים

³⁷ ראו אליעזר דון-יחיא, פונדמנטליזם פוליטי ורדיקליזם פוליטי, עמ' 441-443.

פרגמטיים, ובכללם הצורך להתחשב בעמדות ואינטרסים של מדינות ועמים אחרים וגם בעמדות והלכי רוח של חוגים רחבים בעם היהודי בישראל ובתפוצות.

ישנם גורמים שונים לתמורות ולהתפתחויות שצוינו, אך ניתן לומר כי שורשיהן נעוצים במידה רבה במלחמת לבנון ובמאורעות נוספים שאירעו בסמוך לה. העובדה שבניגוד למלחמות שקדמו לה, השפיעה מלחמת לבנון דווקא על התמתנות העמדות בציבור הציוני דתי קשורה במידה רבה לכך שהפולמוס סביב המלחמה לא התמקד בבעיות של "שטחים תמורת שלום", אלא בשאלות של "מלחמה צודקת ובלתי צודקת" ובסוגיות של מוסר לחימה. ישנו קשר אך אין חפיפה בין שני סוגי הנושאים. גם בין התומכים בעקרון שלימות הארץ כערך דתי מקודש, היו שהסתייגו מהתרחבות המלחמה ומן ההפצצות הכבדות על בירות והיו שותפים לגילויי המחאה בפרשת סברה ושתילה. בכך הם הבחינו בין עמדתם בנושא הטריטוריאלי לבין גישתם לשאלת היחס לערבים ואמצעי הלחימה נגדם.

זוהי אחת הסיבות לכך שתנועת "נתיבות שלום" שצמחה כתגובת מחאה על מלחמת לבנון זכתה לתמיכה רחבה יותר מאשר תנועת "עוז ושלום" שקמה על רקע ההתנגדות לגוש אמונים והתמיכה בפשרה טריטוריאלית. עם זאת, כפי שניתן ללמוד מ"פולמוס הרב עמיטל", קשה למעשה להפריד לחלוטין בין העמדות בשתי הסוגיות של מוסר לחימה והיחס לערבים מצד אחד, ושאלת "שלימות הארץ" מצד שני, עובדה היא שאנשי גוש אמונים ואוהדיו תמכו ברובם במהלכי המלחמה והסתייגו מן ההאשמות כלפי ההנהגה המדינית והביטחונית של ישראל בעקבות פרשת סברה ושתילה. לעומת זאת, אלה שמתחו ביקורת קשה על מדיניות הממשלה במלחמה ותבעו לחקור את הטבח במחנות הפליטים, נטו גם להסתייג מן הגישה של "אף שעל" ביחס לשטחי ארץ ישראל שנכבשו במלחמת ששת הימים. דוגמאות לכך הן עמדות הרב עמיטל וזבולון המר שצירפו נכונות מרומזת לפשרה טריטוריאלית ביהודה ושומרון לביקורתם על מהלכי המלחמה בלבנון.

התגובות בציבור הציוני דתי למלחמת לבנון מלמדות שבתנאים מסוימים גילויים של הקצנה עשויים לעורר תגובת נגד של התמתנות וריסון בתחומי אותו מחנה אידיאולוגי-פוליטי. דוגמאות נוספות לכך הן המאבק לעצירת הנסיגה מסיני ופרשת "המחתרת היהודית" שאף הן הולידו תגובות של התמתנות בחוגי המתנחלים והישיבות הלאומיות. העובדה הבולטת היא שמאז גילוייה של המחתרת שפעלה סמוך לנסיגה מסיני, לא נעשו בחוגים אלה ניסיונות של ממש לפעילות מחתרתית מאורגנת.

הפולמוס על מלחמת לבנון וההתפתחויות שבאו בעקבותיו הם בין העדויות לכך שגישה קיצונית או פונדמנטליסטית מכילה הרבה פעמים את זרעי חורבנה שלה. הדבר נובע במידה רבה

מעצם טבעה של גישה כזו המתאפיינת בדביקות בלתי מתפשרת בעקרונות. בעלי גישה זו עלולים להיקלע לדילמה קשה כשנוצרת התנגשות חזיתית בין תנאי המציאות החברתית והפוליטית לבין האידיאלים שלה. בתנאים אלה אי הנכונות לכל פשרה והתגמשות עלולה להרחיק מן הקיצוניים ציבור שהם מעוניינים בתמיכתו, לבודד אותם ולחזק את העוינות כלפיהם. מצד שני, סטייה כלשהי מעקרונות, מנוגדת לעצם טבעם של חוגים קיצוניים שהעקביות הבלתי מתפשרת היא דגלם ומהווה בסיס לליכודם ומקור עיקרי לכוחם והשפעתם. משום כך כל ויתור והשלמה עלולים לכרות את הענף עליו יושבים חוגים אלה ולפגוע קשות באחדותם ובכושר הגיוס והפעולה שלהם. הרב עמיטל עצמו עמד על הדילמה של החוגים הקיצוניים במחנה שלו שנגדם יצא למאבק. במאמר שכותרתו "במלכוד השלמות" המבוסס על שיחה שערך עם תלמידי ישיבתו, הוא הגיב על מכתבו של רב שהזהיר את שרי המפד"ל לבל יחזרו בלבנון על השגיאה שעשו בימית, שכן "לבנון היא חלק מארץ ישראל ואסור לעזוב אותה ולוותר עליה בשום פנים".³⁸ העיר על כך הרב עמיטל:

בהכירי את האיש הבנתי... שיש כאן מלכוד רעיוני בעקבות ימית. אם אסור היה להחזיר את ימית לא רק בגלל החששות הפוליטיים... אלא מפני שאסור, עקרונית לסגת מכל שטח שהוא בארץ ישראל... הרי העקביות והיושר האינטלקטואלי מחייבים להחיל את אותו דין גם על צור וצידון... הבנתי שכל כמה שהאנשים אשר הזדהו עם התפיסה האמורה ביחס לארץ ישראל יהיו יותר ישרים עם עצמם, כך ייתפסו... יותר במלכוד.

יחד עם זאת קיווה הרב כי "ההכרה בדבר חוסר מעשיותו של רעיון זה [סיפוח דרום לבנון לישראל] ימנע בעד אנשים אלה לומר דבריהם בגלוי"; ואולם הערך שהללו ייחסו לעקביות ולעמידה על עקרונות, גבר אצלם על השיקולים האחרים.

מעניין לציין שהרב עמיטל עצמו נהג גם הוא בצורה עקבית, אך מסקנותיו היו הפוכות משל אלה שעמם התפלמס. ההכרה בכך שתנאי המציאות מחייבים להימנע מכל תביעה לסיפוח שטחים מלבנון, על אף היותם חלק מארץ ישראל, היא בין הגורמים שהביאו את הרב עמיטל למסקנה כי בתנאים מסוימים עלול להיווצר צורך להשלים משיקולים פרגמטיים גם עם נסיגה משטחים ביהודה ושומרון.

גישה שונה הוצגה בוויכוח על ידי הרב אבינר שביטא כאמור את הקו המרכזי בפולמוס על מלחמת לבנון. בדומה לרב עמיטל הסתייג גם הרב אבינר מן הדיבורים על סיפוח דרום לבנון למדינת ישראל. הוא נימק זאת באמירה התלמודית כי "כשם שמצווה לומר דבר הנשמע, כך

³⁸ נקודה, 52 (24.12.83), עמ' 8.

מצווה שלא לומר דבר שאינו נשמע". אולם בניגוד לרב עמיטל, סבר הרב אבינר שויתור על דרום לבנון אינו נוגע כלל לשטחי יהודה ושומרון. לדבריו:

הכלל הזה [כשם שמצווה לומר...] נכון גם בהקשר לשאלת השתייכות הלבנון לארץ ישראל. חלילה לנו מלמחוק פסוקים מהתורה, המראים שהלבנון הוא אמנם חלק מארץ ישראל... אבל כלל חשוב בחינוך ובהסברה הוא שאין לומר דברים שאינם נשמעים. [לעומת זאת] קריאה לסיפוח יהודה ושומרון היא דבר הנשמע.³⁹

מנקודת מוצא של מי ששולל בתוקף כל נסיגה משטחי יהודה ושומרון, הבעיה בהבחנה כזו של הרב אבינר היא שניתן להסיק ממנה שתוקפו של החיוב להחזיק בשטחים אלה במלוא היקפם אינו מוחלט, אלא מותנה בהשקפות ובהלכי רוח הרווחים בעם; ופירוש הדברים, שתמורה בהשקפות אלה עלולה להפקיע את תוקפו של החיוב האופרטיבי להוסיף ולהחזיק בשטחי יהודה ושומרון במלואם. לפי זה ניתן לומר שכיום לא רק תביעה לספח את דרום לבנון לישראל אלא גם "קריאה לסיפוח יהודה ושומרון" אינה בגדר "דבר הנשמע". בכך אפשר להסביר את נכונותם של הרוב הגדול מנאמני ארץ ישראל להשלים למעשה עם הפקעתם של שטחים ביהודה ושומרון משליטתה של ישראל. עמדה זו אין לפרשה כויתור עקרוני על החזון המשיחי של ארץ ישראל השלימה, אלא כויתור על תרגומו של חזון זה "כאן ועכשיו" למונחים של מדיניות אופרטיבית. במושגים שהובאו לעיל מדובר בדחיקתה של המשיחיות הרדיקלית מפני הנוסח המתון והפרגמטי יותר של המשיחיות הציונית הדתית.

³⁹ הרב שלמה אבינר, "לרומם את הרוח", נקודה 48, עמ' 4-5.